

УДК 347.426.6

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МАЙНОВОЇ ШКОДИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ

Гребенщікова Тетяна Аркадіївна

асистент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

Як свідчить судова практика розгляду цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди, останнім належить чи не найбільша питома вага серед усіх цивільних справ, що розглядаються судами. Надзвичайно часто виникає проблема здійснення правового захисту порушених внаслідок завдання шкоди прав та інтересів потерпілого. Постає завдання ліквідації наслідків таких порушень, чим і займається інститут відшкодування шкоди.

На сучасному етапі розвитку світової спільноти проблема прав і свобод людини є однією з найактуальніших. У цьому напрямку прийнято низку міжнародних нормативно-правових актів, що визначають людину найвищою цінністю суспільства, а належне забезпечення її прав і свобод головним обов'язком демократичної держави.

Одними з перших дослідників інституту відшкодування шкоди були Б. С. Антимонов, О. О. Красавчиков та А. М. Белякова. Їхні праці є основним підґрунтям для науковців та практиків при вирішенні питань про відшкодування завданої шкоди.

Пізніше дослідження даного інституту проводили М. С. Малеїн, Л. Г. Могилянський, О. Л. Жуковська. Серед досліджень, виконаних в Україні, на особливу увагу заслуговують праці Д. В. Бобрової та С. Н. Приступи.

У роботах згаданих авторів аналіз зобов'язань із відшкодування шкоди був основним предметом дослідження. Про даний вид зобов'язань йшлося також у працях Х. І. Шварца, К. К. Яїчкова, К. А. Флейшиц, Ю. С. Червоного, О. С. Іоффе, Г. П. Кафтановської, А. О. Собчака, В. Т. Смірнова, Ю. Х. Калмикова, Г. К. Матвєєва, В. В. Глянцева, С. Є. Донцова, К. Б. Ярошенка, П. Р. Ставицького, Є. О. Харитонова, М. Д. Єгорова, А. М. Савицької, О. С. Шевченко, А. І. Загорулька та ін.

Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Одним із засобів реалізації цього конституційного права є самозахист, яким визнається застосування особою

засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Зобов'язання з відшкодування шкоди є одним із видів позадоговірних зобов'язань у зв'язку з тим, що їх виникнення відбувається не на підставі договору, а є наслідком настання передбаченого законом факту порушення права «поза договором».

Оскільки у даному разі йдеться про відшкодування шкоди, яка завдана потерпілому внаслідок протиправної поведінки (дії або бездіяльності) відповідальної за цю шкоду особи, то зобов'язання, що виникають з зазначеної причини, інколи називають деліктними, а саму шкоду – деліктною. Із цього приводу російські вчені В. Т. Смирнов, А. О. Собчак звертають увагу на те, що сама назва зобов'язання із завдання шкоди бере свій початок і походить від латинського слова «delictum», яке застосовувалося ще римськими юристами і означало правопорушення. Саме римські юристи звернули увагу на дуже цікаву обставину: спочатку виникли не договірні зобов'язання, як це може здатися на перший погляд, а зобов'язання, пов'язані з правопорушеннями. Це пов'язано з тим, що в найдавніші часи державна влада взагалі не втручалася у відносини приватних осіб – реагувати на порушення інтересів мали самі потерпілі.

Поступово з'являються поняття помсти і відповідальності, що їх застосовують як окремі (приватні) особи, так і можновладці. Багато таких прикладів дає рання історія Риму. Достатньо звернутися до творів Тита Лівія, Плутарха, Корнелія Тацита, щоб уявити собі цю складну суміш «права і неправда»[1].

Однак такому стану речей противився римський розум, який взагалі не сприймав нераціональність, нелогічність, ускладненість відносин. Поступово сформувалися погляди, згідно з якими помста повинна бути замінена якимись діями, що спрямовані на усунення кривди.

Якщо межі здійснення особою свого цивільного права на самозахист від порушень і протиправних посягань або межі необхідної оборони будуть перевищені, то у такому випадку, як це випливає зі змісту ч. 1 ст. 1169 ЦК, питання стосовно відшкодування шкоди виникне, а його позитивне вирішен-

ня відбудеться за рахунок особи, яка оборонялася, але при цьому вийшла за межі дозволеного.[2] Такі дії стають неправомірними і причина обумовлена ними шкода складає підставу для виникнення обов'язку з її відшкодування на користь особи, від якої відповідач перед тим захищався. Постає питання, де пролягає межа, переступивши яку самозахист перетворюється у протиправну поведінку?

Пряма відповідь на поставлене питання в актах цивільного законодавства відсутня. Визначаючи самозахист як застосування особою засобів протидії, які не суперечать законові та моральним засадам суспільства, закон вимагає, щоб способи самозахисту відповідали змісту права, що порушене, а також характерові дій, якими це право порушене, і наслідкам, спричиненим цим порушенням. Однак способи самозахисту можуть обиратися самою особою.

Для визначення юридичних меж самозахисту цивільних прав важливо мати на увазі, які саме способи можуть бути обрані особою для його здійснення.

Слід погодитися з думкою російського вченого В. П. Грибанова, що такими способами можуть бути: а) превентивний; б) активно-оборонний.

Заходи превентивного характеру застосовуються, як правило, власником або володільцем майна для забезпечення його охорони.

Інколи, здійснюючи право на самозахист превентивними заходами, особа створює небезпеку завдання шкоди іншим особам, причому не обов'язково тим, що вчиняють протиправні посягання.

Що стосується активно-оборонних способів самозахисту цивільних прав, то найбільш яскравим прикладом одного із них є необхідна оборона, про яку згадує ч. 1 ст. 1169 ЦК.

Вперше категорія «необхідна оборона» була введена у цивільне законодавство у 1963 р., коли був прийнятий другий Цивільний кодекс України, який набрав чинності з 1 січня 1964 р. Однак визначення її поняття в актах цивільного законодавства завжди було відсутнє.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 36 КК необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.[3]

Таким чином, інститут необхідної оборони може бути охарактеризований як комплексний, що має як цивільно-правове, так і кримінально-

правове (приватно-правове і публічно-правове) значення.

Аналізуючи ч. 1 ст. 1169 ЦК та норми кримінального і адміністративного законодавства, можна виділити наступні ознаки необхідної оборони: а) необхідна оборона і пов'язана з безумовним правом особи на самозахист своїх цивільних прав та обов'язків; б) необхідна оборона здійснюється через зазіхання на особу чи майно, котрому заподіяно шкоди; в) необхідна оборона можлива лише у разі зазіхання людини, а не тварин, юридичних осіб та інших неживих предметів; г) зазіхання повинно бути реальним, а не удаваним; д) застосування необхідної оборони можливе як при захисті власного здоров'я, життя, майна, так і здоров'я, життя, майна інших осіб, зокрема, суспільства, держави; є) необхідна оборона може мати місце лише відносно неправомірних зазіхань.

Закон не встановлює меж, переступивши які оборона перестає бути необхідною. Уявляється, що перевищенням меж необхідної оборони можуть бути визнані такі дії особи, яка обороняється, що розпочалася як адекватна протидія протиправному посягання з боку іншої особи і не була призупинена в момент припинення посягання або коли така протидія була ще більш небезпечною, ніж саме посягання.

Межі, за якими оборона стає перевищеною, завжди визначаються судом залежно від конкретних обставин і характеру посягань. Проте у всякому разі, коли межі необхідної оборони були перевищені і внаслідок цього завдана шкода особі, яка перед тим чинила посягання на особу, що змушена була захищатися, повинна відшкодуватися особою, діями якої межі необхідної оборони були перевищені.

У цьому зв'язку постає питання, у якому розмірі повинна бути відшкодована шкода у разі, коли мало місце перевищення меж необхідної оборони? При вирішенні цього питання необхідно враховувати, що поведінка потерпілого у даному разі була спровокована посяганням його як нападаючої особи. Поведінка нападаючого за своїм характером протиправна і за своєю зовнішньою подібністю може сприйматися як вияв відомого тільки нападаючому протиправного наміру. За таких обставин навряд чи можна говорити про можливість повного відшкодування шкоди, завданої при перевищенні меж необхідної оборони. Вина потерпілого у даному разі цілком очевидна, тому і відшкодування шкоди повинне бути співрозмірним із ступенем цієї вини.

Розглянемо відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно.

Протягом тривалого часу одним із способів припинення права власності вважалася націоналізація, тобто примусове вилучення засобів виробництва, що перебувають у приватній власності, з наступною передачею їх у державну або іншу власність. Націоналізація проводилася на підставі прийнятих відповідних законодавчих актів (декретів), якими були націоналізовані, насамперед, земля, її надра, води, ліси, банки, промислові підприємства, транспорт та інші найважливіші об'єкти. Наслідком проведення націоналізації було припинення права попередніх власників на майно (капіталістів, поміщиків, царської сім'ї, церкви) без відшкодування його вартості. Сьогодні підхід до можливих випадків примусового вилучення майна фізичних та юридичних осіб в нашій державі корінним чином змінився. У ЦК та Законі України «Про власність» не передбачається безоплатного вилучення майна у фізичних та недержавних юридичних осіб у державну власність (крім конфіскації майна як санкції за правопорушення). Так, в ст. 41 Конституції України зазначається, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості, а в умовах воєнного чи надзвичайного стану – з наступним відшкодуванням їх вартості. Таким чином, встановлено конституційні гарантії неприпустимості безоплатного примусового вилучення об'єктів права приватної власності.

Правила ст. 1170 ЦК закріплюють обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану власникові майна у разі прийняття закону, що припиняє його право власності на нього.[2] Так, до підстав припинення права власності у разі прийняття закону цивільне законодавство відносить: викуп пам'яток історії та культури, викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене, реквізиція. Відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, які спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

ЦК містить визначення крайньої необхідності. З аналізу її змісту випливає наступне: а) шкода при крайній необхідності завдається для усунення не-

безпеки, що загрожувала іншій фізичній або юридичній особі. Тобто заподіювач шкоди здійснює дії не лише в своїх інтересах, а й в інтересах третіх осіб; б) особа у стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення реальної небезпеки, тобто небезпеки, яка існувала в момент виникнення крайньої необхідності; в) небезпека інтересам, що охороняються законом, може бути створена природними явищами, будь-якими діями чи бездіяльністю людей, технічними факторами, фізіологічним (біологічним) станом інших людей, поведінкою тварин; г) крайня необхідність відсутня, якщо шкода вже завдана; д) крайня необхідність має місце, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами.

На відміну від кримінального законодавства (ст. 39 КК), ст. 1171 ЦК не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду відвернену. Тобто для цивільно-правового регулювання важливо досягнення результату – усунення небезпеки.

Правила ч. 2 даної статті наділяють суд правом прийняття рішення щодо суб'єкта відшкодування. Так, суд має право, враховуючи обставини завдання шкоди: а) покласти обов'язок відшкодувати шкоду на третю особу (в інтересах якої діяла особа завдала шкоди у стані крайньої необхідності. Згода третьої особи не має значення); б) звільнити від відшкодування шкоди повністю як особу, яка її завдала, так і третю особу в інтересах якої діяв заподіювач шкоди; в) звільнити перерахованих вище осіб від відшкодування шкоди частково.

Покладення обов'язку відшкодувати шкоду на її заподіювача і особу, в інтересах якої він діяв, формує зобов'язання з дольовою множинністю на боці боржника. Воно підлягає виконанню згідно ст. 540 ЦК, проте з обумовленістю, що долі визначаються судом, тому можуть бути нерівними.

Завдання шкоди у стані крайньої необхідності слід відрізнити від завдання шкоди у стані необхідної оборони для досягнення мети цивільно-правового захисту, оскільки, незважаючи на правомірність даних дій, у першому випадку завдання шкоди породжує обов'язок по її відшкодуванню.

Так: а) при необхідній обороні завдана шкода не відшкодовується, якщо її межі не були перевищені; при крайній необхідності шкода, навпаки, підлягає відшкодуванню; б) при необхідній обороні небезпека завжди виходить від нападника-людини, а при крайній необхідності – від нападника-людини, від тварин, від природних явищ тощо; в) при необхідній обороні шкода завдається лише особі, яка здійснює суспільно-небезпечне посягання; при крайній необхідності шкода може бути завдана як заподіювачу шкоди, так і третім особам; г) у разі

перевищення межі необхідної оборони шкода відшкодовується безпосереднім її заподіювачем, а при крайній необхідності можливе покладення відшкодування шкоди на третю особу, в інтересах якої діяв заподіювач; д) при необхідній обороні шкода може бути завдана лише неправомірними діями потерпілого, а при крайній необхідності завдана шкода може бути результатом як дії, так і бездіяльності з боку потерпілого.

Ми розглянули особливості відшкодування майнової шкоди в залежності від зовнішніх факторів, у зв'язку з чим можуть виникати питання щодо відшкодування шкоди: а) завданої особою, у разі здійснення нею права на самозахист; б) завданої прийняттям закону про припинення права власності на певне майно; в) завданої у стані крайньої необхідності.

Шкода, завдана особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, не відшкодовується. Слід відрізнити від необхідної оборони крайню необхідність. Шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, що спрямовані на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути

іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.[4]

Інститут відшкодування шкоди, з одного боку, призначений для того, щоб не допустити порушень охоронюваних законом особистих немайнових та майнових прав і інтересів фізичних або юридичних осіб, а, з іншого боку, – щоб забезпечити ліквідацію несприятливих немайнових або майнових наслідків, які можуть настати у сфері потерпілого внаслідок юридичних фактів завдання немайнової чи майнової шкоди, які породжують обов'язок боржника цю шкоду відшкодувати і право потерпілого вимагати від заподіювача шкоди виконання його обов'язку.

Відшкодування шкоди залежно від об'єкта правопорушення, суб'єкта відповідальності за шкоду, суб'єкта права на відшкодування шкоди здійснюється за рахунок держбюджету, фондів страхування, юридичних осіб, фізичних осіб. Зокрема, доречно нагадати, що на фізичну особу покладається відшкодування шкоди, завданої не лише нею особисто, а й малолітньою або неповнолітньою особою (шкоду відшкодовують її батьки, усиновлювачі, опікуни), недієздатною фізичною особою або фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена (шкода відшкодовується опікуном, якщо така особа не перебувала під наглядом відповідного закладу).

ЛІТЕРАТУРА

1. Дождев Д. В. Римское частное право : учебн. для вузов / Д. В. Дождев ; под ред. В. С. Нерсесянц. — М. : Норма, Инфра-М, 1996. — 704 с.
2. Цивільний кодекс України : науково—практ. гоментар / [Є. О. Харитонов, Ю. Л. Бошицький, Р. О. Стефанчук та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Харитонов, О. І. Харитонові, Н. Ю. Голубевої. — К. : Правова єдність, 2008. — 740 с.
3. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua>
4. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины / Е. О. Харитонов. — Х. : Одиссей, 2004. — 568 с.

АНОТАЦІЯ

Гребенщикова Т.А. До питання про особливості відшкодування майнової шкоди в залежності від зовнішніх факторів. – Стаття.

Стаття присвячена окремим питанням відшкодування майнової шкоди, визначається категорія «зовнішній фактор», а також шляхи подолання пробілів у законодавстві про відшкодування шкоди, що завдана в результаті самозахисту.

Ключові слова: зобов'язання, шкода, збитки, протиправна поведінка, об'єкт та суб'єкт цивільно-правових відносин.

АННОТАЦІЯ

Гребенщикова Т.А. К вопросу об особенностях возмещения имущественного ущерба в зависимости от внешних факторов. – Статья.

Статья посвящена отдельным вопросам возмещения имущественного ущерба, определяется категория «внешний фактор», а также пути преодоления пробелов в законодательстве о возмещении вреда причиненного в результате самозащиты.

Ключевые слова: обязательства, вред, убытки, противоправное поведение, объект и субъект гражданско-правовых отношений.

SUMMARY

Grebenschikova T.A. On the features of compensation for property damage, depending on external factors. – Article.

This article is devoted to individual questions compensation for property damage, defined category of «external factor» as well as ways to overcome gaps in the legislation for damages caused as a result of self-defense.

Keywords: liability, damage, loss, unlawful behavior, the object and the subject of civil relations.